

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ

Закатнов Д. О.

Інститут професійно-технічної освіти ГАПН України

23dazkum@ukr.net

У динамічних умовах ринкової економіки вибір професії є не поодиноким актом, а процесом, який здійснюється впродовж економічно активного життя людини. Перед людиною, починаючи зі шкільного віку, актуалізуються проблеми, які вимагають формування особистісного ставлення до трудової діяльності, аналізу професійних перспектив і професійних досягнень, прийняття рішення про вибір професії або її зміни, визначення або корекції освітньо-професійної траєкторії і т. п. У вітчизняній педагогіці і психології при вирішенні зазначених проблем орієнтуються на категорію «професійне самовизначення», в той час як в економічно розвинених країнах все більшої популярності набуває категорія «професійна кар'єра». Як наслідок, вітчизняна теорія і практика професійного самовизначення в якості інструменту підготовки особистості до його здійснення спирається на професійну орієнтацію, а США і ряді країн ЄС – на комплекс заходів, які характеризуються як «консультування для кар'єри».

Проблеми професійного самовизначення особистості відображено у чисельних працях Л. Божович, Є. Клімова, Г. Костюка, Є. Павлютенкова, Б. Федоришина та інших вчених. У США та країнах Європи проблеми підготовки молоді до вибору професії та професійного шляху з другої половини минулого століття почали розглядатися через призму концепту «професійна кар'єра». Теоретичні та методичні аспекти підготовки особистості до вибору та реалізації професійної кар'єри відображено у працях Дж. Холанда, Дж. Крайтса, Д. Сьюпера, К. Хойта та інших дослідників. В останні два десятиліття комплекс психолого-педагогічних проблем, пов'язаних з підготовкою людини до вибору й реалізації

професійної кар'єри став об'єктом дослідження й вітчизняних вчених (Л. Базиль, Л.Єршова, В. Лозовецька, В. Орлов та інші), проте проблема обґрунтування теоретико-методологічного базису зазначених процесів та співвідношення категорій «професійне самовизначення» та «професійна кар'єра» у наукових працях розкрита недостатньо повно. Метою даної статті є виявлення взаємозв'язку між категоріями «професійне самовизначення» та «професійна кар'єра».

Трудно точно визначити період, коли словоформа «професійне самовизначення» посіла своє місце у психолого-педагогічній термінології, проте, першу згадку про неї ми знайшли в роботі Михайла Басова, опублікованій у 1926 році [1]. Як засоби підготовки особистості до професійного самовизначення в 20-30-х роках минулого століття розглядалися професійна консультація і професійної відбір [13]. Сьогодні вони є структурними складовими професійної орієнтації, але ще у 60-х р. минулого століття їх часто розглядали як відокремлені поняття. При цьому під власне професійною орієнтацією розумілося повідомлення молоді знань про різні професії, їх особливості, виховання стійких інтересів до певної професії або групи професій з урахуванням особистих схильностей учнів [12, с. 544]. Припинення в середині 30-х років досліджень комплексу проблем, пов'язаних з підготовкою молоді до вибору професії, в тому числі і підготовкою до професійного самовизначення, було обумовлено переважно ідеологічними мотивами [11].

Дослідження проблеми професійного самовизначення активізувалися в 70-х роках минулого століття. Крім необхідності вирішення теоретичних аспектів цієї проблеми, це було обумовлено, з нашої точки зору, і необхідністю створення інструментарію професійної орієнтації населення, в першу чергу – учнівської молоді. Дослідження проблем професійного самовизначення у вітчизняній психології та педагогіці здійснювалося за декількома напрямками: у контексті закономірностей розвитку особистості (Л. Божович, Є. Клімов, Г. Костюк, М. Пряжников, М. Тітма); як

взаємопов'язані процеси соціального і професійного становлення особистості (О. Анісімов, А. Маркова); в зв'язку з життєвими перспективами особистості і плануванням нею майбутнього (М. Гінзбург, Є. Головаха, В. Журавльов); в контексті змін у мотиваційній сфері особистості, зокрема – мотивів вибору професії (К. Платонов, Є. Павлютенков, П. Шавир); як аспект соціального самовизначення (Т. Афанасьєва, В. Сафін, Д. Фельдштейн); як процес прийняття релевантних рішень (С. Гріншпун, А. Карпов, В. Шариков) тощо. Характерною рисою сучасних підходів до визначення сутності професійного самовизначення є аналіз проблеми з позицій логіки особистісного і соціального розвитку особистості. Необхідно відзначити, що в психолого-педагогічних дослідженнях значно розширилися вікові рамки професійного самовизначення. Якщо в 70-80-х рр. ця категорія досліджувалась стосовно переважно школярів, то зараз мова йде про вивчення особливостей професійного самовизначення людини в перебігу практично всього її життя – від підготовки до вибору професії, до припинення професійної діяльності.

У педагогіці «професійне самовизначення» розглядається як організовану усвідомлену діяльність учнів, спрямовану на досягнення готовності до професійного вибору за умови надання їм психолого-педагогічної підтримки [18]. У психології прийнято розглядати професійне самовизначення і як процес, і як результат вибору особистістю своїх позицій і цілей в контексті перспектив професійної діяльності (Є. Клімов, В. Синявський, Б. Федоришин та ін.). За такого підходу його можна розглядати і як серію специфічних завдань, які ставить суспільство перед особистістю, і як процес поетапного прийняття рішень, які дозволяють збалансувати професійні переваги людини і потребу суспільства в кадрах, і як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якої є професійна діяльність [16].

Варіативними є й підходи до визначення психологічних механізмів професійного самовизначення. Самовизначення як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, пов'язане з формування

внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе як члена суспільства, з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього визначала Л. Божович [4]. Дослідниця акцентувала увагу на двоплановості самовизначення, яке здійснюється і через вибір конкретної професії і через загальні, позбавлені конкретності пошуки сенсу свого існування» [3, с. 393].

У психологічному плані розкриття сутності самовизначення особистості, вказували автори, не може не спиратися на суб'єктивну сторону самосвідомості, тобто усвідомлення людиною власного «Я». Тобто особистість, що самовизначилася – це суб'єкт, який усвідомив, що він хоче (життєві цілі, життєві плани, ідеали), що він може (свої можливості, схильності, обдарування), чим він є (свої особистісні і фізичні властивості) і готовий функціонувати в системі суспільних відносин. Значна кількість дослідників розглядає професійне самовизначення в контексті проблеми життєвого самовизначення (А. Деркач, Е. Зеєр, М. Пряжников, С. Чістякова та ін.). Це зумовило появу робіт, в яких розглядалася взаємозумовленість професійної діяльності і життєвих планів особистості, системи її відносин до життя, суб'єктивного визначення успішності тощо. Для нашої проблематики важливим є трактування М. Пряжниковим [14, с. 17] життєвого самовизначення, оскільки воно, по-перше, включає професійне самовизначення, і, по-друге, реалізується в контексті життєвого шляху людини. При цьому в ряді випадків сенс життя може лежати поза полем професійної діяльності і в даному трактуванні психолого-педагогічної категорії «професійне самовизначення» перетинається з категорією «професійна кар'єра».

Принагідно зазначимо, що кар'єра і професійна кар'єра тривалий період виступала об'єктом досліджень різних наукових дисциплін (соціології, політології, менеджменту тощо), не пов'язаних безпосередньо з педагогікою та психологією. Якщо у зарубіжних дослідженнях зазначені терміни активно використовується більш ніж півстоліття, в вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях ці категорії стали предметом

дослідження відносно недавно. Починаючи з середини 1990-х років в наукових виданнях, присвячених переважно проблемам психології управління персоналом, з'являється цілий ряд визначень кар'єри. При цьому дане поняття трактувалося як в широкому, так і у вузькому сенсах. Так наприклад, професійну кар'єру в широкому сенсі як індивідуально усвідомлені шляхи самовираження і задоволення працею, поступове просування по службовій драбині, зміна навичок, здібностей, кваліфікаційних можливостей і розмірів винагороди, пов'язаних з діяльністю працівника визначив А. Кібанов [5]. Такі дослідники як А. Маркова [9] і Ю. Укке [17] пропонували широке розуміння кар'єри як професійного просування, професійного зростання, як процесу професіоналізації (вибір професії → оволодіння нею → зміцнення професійних позицій → досягнення майстерності).

Професійна кар'єра розуміється і як індивідуально усвідомлені позиції і поведінка, пов'язані з трудовим досвідом і діяльністю протягом економічно активного періоду життя людини. Тому основою побудови кар'єри є «Я-концепція» особистості. Р. Кричевський відзначав, що професіоналізм є якісною характеристикою особистості і що лише реалізуючи себе як особистість, людина виступає справжнім творцем свого «акме»» [6, с. 13]. За такого підходу посадове просування виступає не як самоціль, а лише як один з варіантів, засобів самореалізації, до числа яких можна віднести і професійне вдосконалення. Кар'єру не лише як просування по посадовим сходам, але й як процес реалізації людиною себе, своїх можливостей визначив І. Ладанов. Він зазначав, що високий професіоналізм виступає в якості важливої, але не єдиною детермінанти успішного професійного та особистісного розвитку, поєднаного з ефективним кар'єрним просуванням [8]. На думку М. Пряжникова, значна кількість людей обирає не стільки професію, скільки спосіб життя, де професія виступає в якості одного із засобів його реалізації [15, с. 128]. Слід зазначити, що в даному випадку думка автора певною мірою збігається, але в контексті проблеми

професійного самовизначення, з точкою зору С. Крягжде, який вказував, що професійне самовизначення на етапі оптиці має подвійний характер – школяр вибирає або конкретну професію, або ж свій майбутній соціальний статус. Правда, на думку вченого, професійне самовизначення на рівні соціального вибору є як би нижчим рівнем самовизначення у порівнянні з вибором конкретної професії [7]. У той же час ряд дослідників підкреслюють самостійну значимість орієнтації на соціальний статус професії при формуванні учнем життєвого плану. Так, наприклад, Ф. Філіппов стверджував, що професійне самовизначення містить в собі орієнтацій на певну соціальну позицію, що передбачає усвідомлення людиною свого соціального минулого, сьогодення і майбутнього [19]. В даному плані зміст понять «професійне самовизначення» і «професійна кар'єра» досить близькі, хоча «спосіб життя» і «соціальний статус» не є тотожними феноменами.

У роботах ряду вітчизняних авторів розкривається психологічний зміст поняття «професійна кар'єра». Так, наприклад, А. Бодальов і Л. Рудкевич як його психологічного наповнення призводять такі складові: характер цілей, які ставить людина, включаючись в один з видів діяльності, які є значущими для держави, громадянином якої він виступає, і важливих для суспільства, членом якого він є; система мотивів, які спонукають людину виконувати діяльність, в більшій чи меншій мірі корисну для держави і суспільства, а також стоїть за цими мотивами система цінностей; ступінь актуалізації в процесі діяльності здібностей людини, що виявляються в конкретних вчинках і справах, які свідчать про досягнутий рівень професіоналізму [2].

Аналіз різних концепцій професійної кар'єри дозволив Т. Гнідин і Т. Неструєвої виділити області їх перетину. Дослідники вказують, що в більшості визначень професійна кар'єра:

- розглядається як динамічне явище (послідовність змін професій, статусів, ролей, видів робіт і т. д.);
- включена в професійне простір розвитку особистості і розглядається як одна з форм самореалізації;

- ставитися до критеріїв соціальної адаптивності і успішності життєвого шляху;
- носить індивідуальний характер;
- являє собою усвідомлений і певною мірою структурований професійний проект [10].

Останнє положення є найбільш цікавим для нас, оскільки багато дослідників (Є. Павлютенков, М. Піддячий, В. Синявський, Б. Федоришин та ін.) зазначали, що одним з результатів професійного самовизначення є сформованість особистого професійного плану (перспективи) який можна в даному контексті ототожнювати з професійним проектом.

Аналіз досліджень, присвячених проблемі формування готовності особистості до професійного самовизначення (О. Мельник, С. Чистякова, С. Шершня та ін.) та проектування професійної кар'єри (С. Алексеєва, В. Малікова, О. Нагорна, В. Орлов та ін.) дозволяє прийти до висновку, що в структурному відношенні вони досить близькі, а в змістовному відношенні готовність до проектування професійної кар'єри є більш широкою і виходить за рамки власне професійної діяльності. Таким чином, при розгляді професійного самовизначення в тісному взаємозв'язку з життєвим і особистісним самовизначенням, поняття професійна кар'єра і професійне самовизначення виявляються цілком співвідносними. Але оскільки професійну кар'єру більшість дослідників пов'язують не тільки з власне професійною діяльністю, а й іншими подіями в життєвому полі людини, то дана категорія є, на нашу думку, більш широкою в порівнянні з категорією «професійне самовизначення».

Викладене вище дозволяє сформулювати наступні висновки: категорія «професійне самовизначення» є об'єктом вивчення вітчизняних педагогів і психологів з 20-х рр. минулого століття і в процесі своєї еволюції значно змінилася як у змістовному плані, так і стосовно вікового діапазону об'єкта вивчення; професійне самовизначення розглядається як вибіркоче ставлення особистості не тільки до конкретної професії, а й світу професій в цілому;

професійне самовизначення є актуальним для особистості протягом усього періоду її професійного розвитку; категорія «професійна кар'єра» знаходиться на стадії свого понятійного становлення і визначається як спосіб досягнення цілей і результатів в основній формі особистісного самовираження, як досягнутий людиною результат професійної діяльності і набутий їм соціальний статус, як індивідуальний трудовий шлях людини, його діяльність, виражена в професійній і посадовій формі; категорія «професійна кар'єра» в змістовному наповненні є ширшою в порівнянні з категорією «професійна кар'єра», але має місце тенденція щодо їх зближення за змістовним наповненням і, не виключено, що з часом вони будуть розглядатися як тотожні.

Дана стаття не претендує на розкриття всього різноманіття аспектів проблем підготовки особистості до професійного самовизначення, проектування і реалізації професійної кар'єри. Актуальними є дослідження даної проблематики з позицій особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів, особливостей розвитку Я-концепції особистості в контексті професійної кар'єри і таке інше.

Література

1. Басов М. Я. Личность и профессия: К научному обоснованию выбора профессии / М. Я. Басов. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – 68 с.
2. Бодалев А. А. О содержательном наполнении понятия «карьерера» и её вариантах // Как становятся великими или выдающимися? / А. А. Бодалев, Л. А. Рудкевич. – М.: КВАНТ, 1997. – С. 53-57.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С.23-24.
5. Кибанов А. Я. Управление деловой карьерой персонала / А. Я. Кибанов // Управление персоналом организации : учебник / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА , 1997. – С. 298-307.
6. Кричевский Р. Л. Если вы – руководитель...Элементы психологии менеджмента в повседневной работе / Р. Л. Кричевский. – М.: Дело, 1998. – 382 с.
7. Крягжде С. П. Психология формирования профессиональных интересов / С. П. Крягжде. – Вильнюс : Мокслас, 1981. – 195 с.
8. Ладанов И. Д. Психология управления рыночными структурами : Преобразующее лидерство / И. Д. Ладанов. – М. : [б. и.], 1997. – 288 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание,

1996. - 308 с.

10. Невструева Т. Х. Динамика карьерных ориентации личности руководителя / Т. Х. Невструева, Т. Г. Гнедина // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2006. – № 1 (09). – С. 51-59.

11. О педагогических извращениях в системе Наркомпросов. Постановление ЦК ВКП (б) от 4 июля 1936 г. // Директивы ЦК ВКП (б) и постановления советского правительства о народном образовании за 1917 – 1947 гг. – М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1947. – С. 190-193.

12. Педагогическая энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – в 4 т. – Т. 3. – 879 с.

13. Профессиональная консультация и профессиональной отбор / А. Ф. Кларк, А. В. Билибин, А. А. Кушинников. – М.-Л. : Гострудиздат, 1930. – 204 с.

14. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.

15. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда: Учебное пособие к курсу «Психология труда и инженерная психология» / Н. С. Пряжников. – М.: Изд-о «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

16. Сергеев О. В. Организационно-педагогические проблемы повышения образовательного уровня учащихся в условиях профориентационной работы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. В Сергеев. – Москва, 2001. – 157 с.

17. Укке Ю. В. Разработка психологических проблем профессиональной ориентации в США / Ю. В. Укке // Вопросы психологии. – 1971. – № 1. – С. 170-179.

18. Феоктистова Т. В. Профориентация как средство обеспечения основ трудовой социализации школьников: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. В. Феоктистова. – Казань, 2005. – 188 с.

19. Филиппов Ф. Р. Социально-профессиональная ориентация школьников / Ф. Р. Филиппов // Выбор профессии: мотивы и их реализация. – М.: Знание, 1986. – С.20-27.